



۲۷۹

۱—

۱۸۷

۱

تبیین نقش هشام کلبی در فرهنگ و تمدن اسلامی

دکتر اصغر منتظرالقائم

وحید سعیدی



پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

زمستان ۱۳۹۳

منتظرالقائم، اصغر، ۱۳۳۷ -

تبیین نقش هشام کلبی در فرهنگ و تمدن اسلامی / اصغر منتظرالقائم، وحید سعیدی - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۱۳۹۳.
نه، ۱۷۴ ص.: (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۲۹۶: تاریخ؛ ۶۳)

ISBN: 978-600-298-055-7

بها: ۶۵۰۰ ریال

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص. [۱۴۵] - ۱۵۳؛ همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.

۱. ابن کلبی، هشام بن محمد - ۲۰۴ ق. ۲. دانشمندان اسلامی - سرگذشت نامه. الف. سعیدی، وحید، ۱۳۶۱.

ب. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ج. عنوان.

۲۹۷/۹۹۸

BP۵۴/۱/الف ۱۳۹۳

۳۶۹۴۰۶۷

شماره کتابشناسی ملی



تبیین نقش هشام کلبی در فرهنگ و تمدن اسلامی

مؤلفان: دکتر اصغر منتظرالقائم، وحید سعیدی

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (شماره انتشار: ۲۹۶؛ تاریخ: ۶۳)

ویراستار: سعیدرضا علی عسکری

صفحه آرای: اعتصام

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۳

تعداد: ۱۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سیحان

قیمت: ۶۵۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰)

نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص.ب. ۳۷۱۸۵-۳۱۵۱

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، نبش کوی اُسکو، تلفن: ۰۲۱-۶۶۴۰۲۶۰۰

Website: www.rihu.ac.ir

Email: info@rihu.ac.ir

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی ره بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد. این کتاب به عنوان منبع درسی در زمینه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، تاریخ نگاری اسلامی و مکاتب تاریخ نگاری اسلامی در رشته تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی در دوره ارشد و

دکتری فراهم آمده است که البته دیگر علاقه‌مندان به این زمینه تحقیقی نیز می‌توانند از آن بهره‌مند شوند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های نویسندگان گرامی، آقایان دکتر اصغر منتظرالقائم و وحید سعیدی همچنین ارزیاب محترم طرح، حجت‌الاسلام والمسلمین محمد هادی یوسفی غروی تشکر و قدردانی نماید.

فهرست مطالب

۱		مقدمه
فصل اول: تبیین موضوع و اهمیت آن		
۶		کلید واژه‌ها
۸		اهداف تحقیق
۸		پرسش‌ها و فرضیه‌ها
۹		پیشینه تحقیق
۱۰		روش تحقیق و مراحل آن
۱۰		معرفی، نقد و بررسی منابع
۱۱		۱. قرآن کریم
۱۱		۲. فهرست‌ها
۱۱		الف) فهرست ابن ندیم
۱۲		ب) رجال نجاشی
۱۳		۳. کتاب‌های طبقات
۱۴		الف) الطبقات الکبری ابن سعد
۱۴		ب) الطبقات خلیفه بن خنّاط
۱۶		۴. فرهنگ‌نامه‌ها
۱۶		الف) معجم الادباء یا قوت حموی
۱۷		ب) وفيات الاعیان ابن خلّکان
۱۷		۵. کتاب‌های انساب
۱۸		الف) جمهرة النسب هشام کلبی
۱۹		ب) انساب الاشراف بلاذری
۱۹		ج) الانساب سمعانی
۲۱		۶. منابع فتوح

۲۱	الف) فتوح البلدان بلاذری
۲۱	۷. تاریخ‌های عمومی
۲۲	الف) کتاب تاریخ طبری
۲۴	۸. منابع جغرافیایی
۲۴	الف) مختصر البلدان ابن فقیه
۲۴	ب) معجم البلدان یاقوت حموی

فصل دوم: شرح حال هشام بن محمد بن سائب کلبی

۲۷	خاندان کلبی
۲۸	مذهب خاندان کلبی
۳۰	محمد بن سائب کلبی
۳۲	هشام بن محمد
۳۴	فرزندان هشام
۳۴	عباس بن هشام
۳۴	ولید بن هشام
۳۵	انیف بن هشام
۳۵	ارتباط هشام با حکام سیاسی
۳۷	منزلت روایی هشام
۴۰	مشایخ هشام
۴۰	محمد بن سائب کلبی
۴۱	ابو حکم عوانه بن حکم عیاض کلبی کوفی
۴۱	ابو مخنف از دی کوفی
۴۲	ابومثنی شرقی ابن قطامی بن جمال کوفی
۴۳	راویان هشام
۴۳	خلیفه بن خیاط
۴۳	محمد بن سعد
۴۴	محمد بن ابی السری البغدادی
۴۴	آثار هشام بن محمد بن سائب کلبی
۵۴	آثار باقی مانده از هشام
۵۴	کتاب مثالب العرب
۵۵	اسواق العرب
۵۵	کتاب اخبار بکر و تغلب
۵۵	جمهرة النسب
۵۶	نسب معد و الیمن الکبیر

۵۶	الاصنام.....
۵۶	آثار مفقود شده هشام.....
۵۷	علت فراوانی آثار هشام.....
۵۸	علل از بین رفتن آثار هشام.....
۵۹	بررسی امکان احیای آثار مفقود شده هشام کلی.....
۶۲	مراحل کار برای احیای متون مفقود شده هشام.....
۶۲	الف) آشنایی با زمینه‌های تحقیقاتی هشام و آثار او.....
۶۲	ب) دسته‌بندی آثار هشام.....
۶۳	ج) آشنایی با شیوه‌های نقل قول.....
۶۴	د) آشنایی با مشایخ و راویان هشام.....
۶۵	ه) گردآوری روایات هشام.....
۶۵	منابع قرن سوم.....
۶۵	طبقات ابن سعد.....
۶۷	روایات هشام کلی در تاریخ خلیفه بن خِطاط.....
۶۷	روایات هشام در فتوح البلدان بلاذری.....
۶۸	روایات هشام در انساب الاشراف بلاذری.....
۷۰	الحيوان جاحظ.....
۷۰	المحبر محمد بن حبيب.....
۷۰	قرن چهارم.....
۷۰	تاریخ طبری.....
۷۱	الآغانی ابوالفرج اصفهانی.....
۷۳	مروج الذهب مسعودی.....
۷۳	قرن پنجم.....
۷۳	تاریخ بغداد.....
۷۳	قرن ششم.....
۷۳	تاریخ مدینه دمشق.....
۷۶	المنتظم ابن جوزی.....
۷۷	قرن هفتم.....
۷۷	معجم البلدان یاقوت حموی.....
۷۷	قرن هشتم.....
۷۷	مرصد الاطلاع صفی الدین بغدادی.....
۷۷	قرن نهم.....
۷۷	الاصابة فی تمییز الصحابة، ابن حجر عسقلانی.....

فصل سوم: نقش هشام بن محمد در نسب شناسی

۸۱	معنا و مفهوم نسب
۸۱	علم نسب شناسی
۸۲	توجه اعراب به نسب
۸۴	توجه به نسب در دوره اسلامی
۸۴	توجه قرآن کریم به نسب
۸۵	توجه احادیث به نسب
۸۶	عوامل مؤثر بر رشد نسب نگاری در اسلام
۸۹	شکل گیری مکتب نسب نامه نویسی کوفه (عراق)
۹۰	نقش هشام در نسب نامه نویسی مکتب کوفه
۹۲	نقد و بررسی اخبار در نسب سازی های هشام
۹۳	انواع کتاب های نسب نامه نویسی
۹۴	کتاب های هشام بن محمد در موضوع نسب
۹۵	بررسی مهم ترین آثار هشام در زمینه نسب شناسی
۹۵	جمهرۃ النسب
۹۸	نسب معد و الیمن الکبیر
۱۰۱	کتاب انساب الخیل فی الجاهلیة و الاسلام و اخباره
۱۰۱	روش نگارش کتاب

فصل چهارم: بررسی نقش هشام بن محمد بن سائب کلبی در مکتب (مدرسه) تاریخ نگاری عراق

۱۰۵	شکل گیری و ویژگی تاریخ نگاری عراق
۱۰۷	ویژگی های مکتب تاریخ نگاری عراق
۱۰۹	نقش هشام در تاریخ نگاری عراق
۱۱۱	گونه های تاریخ نگاری هشام
۱۱۱	فتوح نگاری
۱۱۲	کتاب های فتوح هشام
۱۱۲	فتوح فارس
۱۱۳	کتاب فتوح العراق
۱۱۳	فتوح خراسان
۱۱۴	فتوح شام
۱۱۴	تک نگاری در مسائل و وقایع مهم
۱۱۵	کتاب های مقتل
۱۱۷	کتاب های ایام العرب
۱۱۸	المیسر و القداح
۱۱۹	فتن و ملاحم

۱۱۹	وفدنگاری
۱۲۰	گونه‌شناسی دینی
۱۲۰	ریشه بت‌پرستی در میان اعراب

فصل پنجم: بررسی نقش هشام کلبی در دانش جغرافیا

۱۲۳	شکل‌گیری علم جغرافیا در تمدن اسلامی
۱۲۴	دانش جغرافیا نزد مسلمانان
۱۲۶	نقش هشام در جغرافیای اسلامی
۱۲۹	روایات جغرافیای هشام در منابع دیگر
۱۲۹	الف) معجم البلدان یا قوت حموی
۱۳۱	ب) مرآة الاطلاع علی اسماء الامکنة و البقاع صفی‌الدین بغدادی
۱۳۱	ج) البلدان ابن فقیه
۱۳۲	د) احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم مقدسی
۱۳۳	کتاب‌های فتوح
۱۳۳	سبک جغرافیانگاری هشام
۱۳۳	جغرافیای لغوی
۱۳۵	بلدان‌نویسی
۱۳۸	عجائب‌نویسی
۱۳۹	ویژگی نوشته‌های جغرافیایی هشام با توجه به روایات او
۱۴۲	نتیجه

منابع و مآخذ

۱۵۲	مقالات
۱۵۳	پایان‌نامه‌ها

نمایه‌ها

۱۵۵	نمایه آیات
۱۵۶	نمایه روایات
۱۵۷	نمایه مکان‌ها
۱۶۱	نمایه اشخاص

مقدمه

یکی از راه‌های بررسی چگونگی رشد و بالیدن تمدن‌ها کاوش در آثاری است که از نخستین دوران شکل‌گیری آن تمدن به وجود آمده‌اند و بنیان علمی آثار بعدی را گذاشته‌اند. با نگاهی به منابع و کتاب‌های فهرست مانند الفهرست ابن‌نديم این موضوع قابل بررسی است. ابن‌نديم از دانشمندی نام می‌برد که در زمینه‌های گوناگون علمی دارای آثاری هستند. هرچند در دوران اولیه اسلامی علم مطلوب و مورد پسند بیشتر حول مسائل دینی و قرآن و عناوینی مانند حدیث، تفسیر، علم اللغة، تاریخ، انساب و... بود؛ اما در این میان بودند کسانی که در علوم دیگر نیز نوشته‌هایی داشتند. بررسی عناوین و مقایسه آن با دوره طلایی تمدن اسلامی این نظر را به ذهن متبادر می‌کند که این افراد با نوشته‌های هرچند ساده و اولیه خود پیشگامان و بانیان شکل‌گیری و تحول علوم بوده‌اند. از ویژگی‌های نوشته‌های این دوران عطش سیری ناپذیر نویسندگان آنها در کسب علم و حفظ میراث علمی گذشتگان است که با نهایت توان خود سعی در آموختن، نوشتن و یاد دادن علوم به دیگران داشته‌اند. شناخت شخصیت‌های بزرگ تمدن اسلامی، بررسی آثار آنها و قضاوت در محتوای آنها با در نظر گرفتن شرایط اجتماعی آن دوره می‌تواند در ارتقای سطح و کیفیت علمی تمدن اسلامی کمک‌کار باشد. این تحقیقات فضای حاکم بر جامعه، حکومت و روابط بین عالمان آن دوره را برای ما تبیین می‌کند. اهمیت این موضوع از آنجا ناشی می‌شود که طلوع و افول تمدن‌ها و پیشرفت‌ها و رکودهای علمی آنها، گذشته از اینکه از شرایط بیرونی می‌تواند مورد تهدید قرار گیرد و رو به افول برود بیشترین ضربه‌ها از دل خود جامعه بر پیکر تمدن وارد می‌شود و به‌طور متقابل بیشترین نیرو و قوه محرکه نیز که باعث رشد و اعتلای یک تمدن می‌شود از خارج نیست بلکه این توان فکری و معرفتی به‌همراه پشتکار

عاملان و نخبگان علمی و اجتماعی است که تمدن را شکوفا می‌کند و با کمک این توانمندی است که همراهی تمدن‌های دیگر می‌تواند مفید باشد. رشد تمدن مرهون تلاش همه گروه‌های فکری-مذهبی و اقشار یک جامعه است. رشد تمدن اسلامی بیانگر نقش همه گروه‌هاست و در عوض وقتی اختلافات مذهبی زبانه کشید توان گروه‌های اجتماعی از چرخه علم و تمدن‌سازی به ورطه تقابل و تمدن‌سوزی کشیده شده که حاصل آن جز رکود علوم عقلی و تجربی نبود.

با مطالعه در آثار دانشمندان بزرگ اسلامی می‌توان به نقش هر کدام از گروه‌های فکری در چرخه تولید علم پی برد. هرچند گاهی با یک مقایسه اشتباه همه مذاهب اهل سنت را در یک جبهه واحد در برابر شیعه از نظر تولید علم قرار داده‌اند و حاصل این خلط کم جلوه نمودن نقش شیعیان در تولید علم است. بخشی از این اشتباه به عدم تفکیک فرق اهل سنت باز می‌گردد و بخش دیگر نتیجه کم‌کاری شیعیان در شناخت بزرگان علمی خود و شناساندن آنها به دیگران می‌باشد. نقش ائمه شیعه (علیهم‌السلام) در تولید علم و آموزش عالمان در تمدن اسلامی بسیار برجسته است و شاگردان آنها نیز آثار بی‌شمار در علوم اسلامی، عقلی و تجربی نگاشتند و بسیار منشأ اثر بوده‌اند به سانی که یونس بن عبدالرحمان از صحابه امام موسی بن جعفر (علیه‌السلام) تعداد سی اثر از خود به جای گذاشت. همان‌گونه که رهبران فرق و مذاهب اهل سنت نیز جزو شاگردان امامان شیعه (علیهم‌السلام) بوده و خود به این موضوع اعتراف کرده‌اند.

نکته دیگر اینکه بسیاری از تحقیقات و پژوهش‌های انجام گرفته در علوم انسانی به‌ویژه تاریخ برگرفته از آرای مستشرقان است و ما خواسته یا ناخواسته در زمینی بازی می‌کنیم که بانیان آن مستشرقان هستند. ما نتایج تحقیقات آنها را در مواردی بدون تحقیق تکرار می‌کنیم. نتیجه اینکه به فرموده مقام معظم رهبری آیت‌الله خامنه‌ای: «ما متأسفانه از گذشته نیز منقطعیم. جوان‌های ما تاریخ علمی را نمی‌شناسند. این یکی از ضعف‌های ماست که البته سفارش شده، گفته شده که در این زمینه -در زمینه تاریخ علم در ایران- کار شود» نتیجه تکیه به آرای مستشرقان در مواردی منجر به تنزل دادن مرتبه علمی و نقش دانشمندان مسلمان در چرخه علم به عنوان واسطه انتقال علوم از یونان به تمدن جدید غربی است و اگر ابتکار و اندیشه‌ای نیز بوده در مقایسه با علوم یونانی ناچیز نشان داده شده است و نقش اصلی را به ترجمه متون یونانی داده‌اند، برای مثال در علم جغرافیا نقش هشام به جغرافیای لغوی محدود می‌شود و شکل‌گیری جغرافیا در اسلام حاصل ورود اندیشه‌های یونانی دانسته شده است. بدین سان بر محققان

تاریخ علم است که نقش دانشمندان اسلامی را به درستی نشان داده و سرمایه اجتماعی مسلمانان را به خوبی باز نمایند، زیرا تولید سرمایه اجتماعی نشان از تولید انبوه سرمایه نمادین یک ملت می‌باشد. این سرمایه اجتماعی است که می‌تواند خود باوری در فرهنگ و تمدن و تفکر را به وجود آورد.

از جمله شخصیت‌های مؤثر در تمدن اسلامی که در قرن دوم هجری می‌زیسته می‌توان از هشام بن محمد بن سائب کلبی یاد کرد. او یکی از پرکارترین و پرتألیف‌ترین دانشمندان اسلامی است. با مراجعه به منابع کتاب‌شناسی کهن اسلامی چون: الفهرست ابن ندیم و معجم الادباء و همچنین منابع رجالی مانند: رجال نجاشی می‌توان به گستره وسیع فعالیت وی پی‌برد. گستره‌ای که کتاب‌های پیرامون علوم مرتبط با قرآن، تاریخ، انساب، جغرافیا و دین پژوهی و... را در بر می‌گیرد. وسعت میدان تحقیق هشام سبب شده تا بسیاری از منابع متأخر از نوشته‌ها و اقوال وی متأثر شوند. نقش هشام در تاریخ‌نگاری مکتب عراق فراتر از آن است که او را به یک اخباری‌تک‌نگار در این مکتب محدود کنیم. میزان روایات او در منابع دیگر، نوع روایات و راه‌های کسب خبر، منابع او، آوردن نظرات مکتب کوفه و نظرات مکاتب دیگر، ورود و فتح باب در مباحث جدید که در همه زمینه‌های کاری او مشهود است، نشان از جایگاه برجسته اوست.

با این حال تاکنون در مورد شخصیت و نقش او در فرهنگ و تمدن اسلامی تحقیق مستقلی صورت نگرفته است. این کتاب با هدف معرفی و تبیین نقش وی در میراث تمدن اسلامی به انجام رسیده است. شایان توجه است بسیاری از آثار هشام از میان رفته‌اند و تنها راه برای نیل به این منظور جمع‌آوری روایات هشام از لابه‌لای منابع بود که این پراکندگی در میان انبوهی از کتاب‌ها، خود کوششی مضاعف می‌طلبد. کتاب اسواق العرب نیز با وجود اشاره بروکلیمان به چاپ آن، نسخه‌ای از آن پیدا نشد از این رو جمع‌آوری روایات این کتاب نیز در منابع دیگر انجام شد. حاصل کار به صورت تحقیقی و تحلیلی در فصول زیر ارائه شده است:

فصل اول: تبیین موضوع و اهمیت آن؛

فصل دوم: شرح حال هشام بن محمد بن سائب کلبی؛

فصل سوم: نقش هشام بن محمد در نسب‌شناسی؛

فصل چهارم: بررسی نقش هشام بن محمد بن سائب کلبی در مکتب (مدرسه) تاریخ‌نگاری عراق؛

فصل پنجم: بررسی نقش هشام کلبی در دانش جغرافیا.

در راه انجام این تحقیق مشکلاتی از جمله مفقود بودن بسیاری از آثار هشام و پراکندگی آنها در منابع گوناگون و عدم دسترسی کامل به آنها در پیش رو بود که به لطف خداوند همه آنها برطرف گردید. در پایان جا دارد از همه همکاران و مدیریت و کارشناس گروه تاریخ و معاون آموزشی، پژوهشی و فناوری پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و همچنین ویراستار و صفحه آرا و کارکنان امور چاپ این پژوهشگاه به واسطه قبول زحمات آماده سازی و چاپ و نشر این کتاب تشکر و قدردانی نمائیم.

اصغر منتظرالقائم-وحید سعیدی

پاییز ۱۳۹۳